

TURKISTONDAGI IJTIMOIIY-MADANIY HAYOTGA JADIDLARNING TA'SIRI

Abdurahmonova Nazokat Davlatboy qızı
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada yangi usul maktablarining qanday vujudga kelishi va kimning rahnomoligi ostida hamda bu Turkistonga yetib kelishi, bu maktablarni kimlar tashkil etgani va undagi o'qitish tizimlari to'g'risida atroflicha tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ismoil Gaspirinskiy, yangi usul maktabi, jadidchi, teatr, Dukchi Eshon, senzura, komediya, spektakl.

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОСТИ НА СОЦИОКУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ В ТУРКЕСТАНЕ

Абдурахманова Назокат дочь Давлатбая
Студент Наманганского государственного университета

Аннотация. В данной статье дается подробный анализ того, как создавались новые школы нового метода и под чьим руководством они прибыли в Туркестан, кто основал эти школы, и их системы обучения.

Ключевые слова: Исмаил Гаспиринский, школа нового метода, боец, театр, Дукчи Эшон, цензура, комедия, спектакль.

INFLUENCE OF MODERNITIES ON SOCIO-CULTURAL LIFE IN TURKESTAN

Abdurahmanova Nazokat Davlatboy's daughter
Student of Namangan State University

Abstract. This article provides a thorough analysis of how new schools of the new method were created and under whose leadership they arrived in Turkestan, who founded these schools, and their teaching systems.

Key words: Ismail Gaspirinsky, new method school, fighter, theater, Dukchi Eshon, censorship, comedy, performance.

XIX asrning oxirlaridan boshlab Turkistonda jadidlar faoliyatining kengayishini ko'ramiz. O'zbek ma'rifatchiligining rivojida jadidlar alohida o'rin egallaydi. Ular

o'lkada eski maktablarni isloh qilish, maishiy turmushni yaxshilash va boshqa muhim tashabbuslar bilan XIX asr oxirlaridayoq chiqa boshlaganlar. Bunday yangiliklar asosan o'qitish usuliga taalluqli bo'lsada, asil mohiyati bilan mahalliy aholini madaniyat turmush sohasidagi o'zgarishlarga muhtoj ekanini ifodalaydigan muhim tadbirlar edi. Turkistondagi jadidchilik oqimining ko'zga ko'ringan rahbarlaridan biri Mahmdxo'ja Behbudiy shunday degan edi: «Bizlar hozirgi madaniyat asosida maktablar, ustaxonalarni va boshqa eski turmush bilan bog'liq sohalarni isloh qilishimiz zarur».

Yangi usul maktablarining asoschisi Ismoil Gaspirinskiy (1851–1914- y.) bo'lib, birinchi marta 1884- yilda Bog'chasaroyda yangi usul maktabi tashkil etadi. 40 kun ichida maktabdagi 12 ta bolani savodini chiqaradi...Yoki eski maktabda besh yilda oladigan tahsilni ikki yilda o'rgatishga muvaffaq bo'ladi. So'ng o'quvchilar uchun «Xo'ja-Sibyon» (bolalar muallimi) birinchi darsligini tuzadi. Darslik 4 qismdan iborat bo'lgan. Birinchi qismida «Alifbe»ga 27 dars ajratilgan; qolgan qismlarida turli xil foydali ma'lumotlar va hikoyalar berilgan. Ular orasida «Ikki ulug' shoir» sarlavhasi ostida Navoiy va Pushkin haqida ma'lumotlar berilgan.

Jadid maktablarining soni ortib borgan sari, ulardagi ta'lim tizimi ham takomillashib borgan. Imtihonlar keng xalq ommasi ko'z o'ngida, qishloq yoki shaharlarning ilg'or ziyoli va ulamolari davrasida «Imtihon majlisi» nomi bilan o'tkazilgan. Bunday holatlarda yangi usul maktablari o'zining afzallik tomonlarini to'liq namoyish eta olgan. Aksariyat omma imtihondan mamnun bo'lgan holda tarqalganlar.

Yangi usul maktablaridagi o'qituvchilarning ko'pchiligi madrasalarda tahsil olgan bo'lib, ba'zilari esa xuddi shunday maktablarni tamomlagan kishilar edilar. Darslar o'quv jadvali asosida, senzura ko'rigidan o'tgan darsliklar bo'yicha olib borilgan. Maktablarda o'quvchilar soni 50 tadan 145 tagacha yetgan. Barcha maktablarda har oyiga o'qish uchun 50 tiyindan 1 so'm 50 tiyingacha haq olingan. Kambag'al oilalarning bolalari esa ba'zan to'lovdan ozod etilganlar.

O'quv inspeksiyasi tomonidan davlat tilini bu maktablarda o'qitish tavsiya etilgan. Yangi usul maktablarida tabiiy fanlarning o'qitilishi chor ma'murlarini g'oyat tashvishga solar edi. Yangi usul maktablari o'zining keng ko'lamliligi, o'qitish sifati bilan eski usul maktablaridan ustin bo'lib, mahalliy aholi ishonchini qozongan va rus-tuzem maktablariga nisbatan yerli xalq hayotiga tezroq kira boshlagan edi.

Turkistonda jadidchilik harakatining mahsuli sifatida XX asr boshlarida milliy teatr san'ati vujudga keldi. Ushbu san'at turining shakllanishida rus, ozarbayjon sayyor truppalari bilan birgalikda tatar teatr truppalari ham katta ahamiyat kasb etgan. O'zbek jadid dramaturgiyasining vujudga kelishi va shakllanishi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan Sh. Rizayevning ta'kidlashicha, o'zbek milliy teatr san'atining tug'ilishiga tatar sayyor teatr jamoalari muhim turtki bergan edi.

Tatarlar Yevropa teatr san'ati bilan Turkiston aholisiga qaraganda ancha oldinroq tanishgan bo'lib, o'lkada yashovchi tatarlar tomonidan badiiy kechalar tashkil etish odat tusiga kirgan edi. Jumladan, Toshkentda savdo ishlari bilan shug'ullanuvchi Sharif Yaushev doimiy ravishda Moskvadan badiiy orkestrlarni olib kelib Toshkentdagi o'z bog'ida konsert dasturlarini tashkil etgan. Ushbu ziyofatlarga K. P. fon Kaufman boshliq general-gubernatorlik vakillarini ham taklif etib, o'z faoliyati uchun lozim bo'lgan ko'plab siyosiy huquqlarni qo'lga kiritgan edi.

Toshkentda istiqomat qiluvchi general Sohob Gireyevich Yenikeyev xonadonida ham doimiy ravishda san'at kechalari o'tkazib kelingan. 1904- yilning 4 aprelida shu xonadonda Navmiq Kamolning «Ishq balosi» spektakli Turkistonda yashovchi tatar havaskorlari tomonidan namoyish qilingan. Mazkur spektakl namoyishi boshlanishidan oldin polkovnik Abubakr Divayev so'zga chiqib, yevropa teatri haqida ma'ruza qilgan. Xonadon egasi S. G. Yenikeyev boshqirdistonlik tatarlardan edi. Uning turmush o'rtog'i Saodatxonim Yenikeyeva esa Qo'qon xoni Xudoyorxonning Sankt-Peterburgdagi elchisi Mirza Hakim parvonachining tatar xotinidan dunyoga kelgan edi. Saodatxonim Toshkent ayollar gimnaziyasida tahsil olib, yevropacha tarbiya olgan, royal chalishni biladigan ma'rifatparvar ayollardan bo'lgan. S. G. Yenikeyev Rossiya imperiyasining Turkistondagi armiyasi safida ofitser sifatida xizmat qilgan. U Asaka uyezdi boshlig'i lavozimida ishlayotgan paytda 1898- yilgi Dukchi eshon qo'zg'oloniga xayrixoh bo'lganlikda ayblanib iste'foga chiqarilgan edi[1.]. Iste'fodan so'ng S. G. yenikeyev Toshkentda yashab, Turkistonda istiqomat qiluvchi tatarlarning ijtimoiy-siyosiy huquqlarini himoya qilgan. Shu maqsadda bir necha bor Sankt-Peterburgga hukumat rasmiylari bilan muzokara uchun borgan.

1909- yili S. G. Yenikeyev va Saodatxonim xonadonida tatar havaskorlari tomonidan «tatar dramaturgiyasining otasi» Aliasqar Kamolning «Birinchi teatr» nomli komediyasi qo'yilgan. Mazkur komediya sahna ko'rinishlarida o'zbek ziyolilaridan A. Avloniy ham ishtirok etgan edi[2.].

S. G. Yenikeyev va Saodatxonim sa'y-harakatlari tufayli Toshkentda badiiy tatar havaskorlari jamoasi yuzaga kelgan. Ular tomonidan 1909- yili Toshkentda «Musibati Faxriddin» va «Qizlar qanday kularlar» nomli spektakllar namoyish etilgan. 1910-yildan boshlab esa Toshkentda doimiy tatar teatr jamoasi ish boshlagan. Mazkur truppada ozarbayjon, tatar va rus dramaturgiyasining sara namunalari sahnalashtirib borilgan.

1908- yilda Sayyor truppasi Kavkazda ijodiy safarda bo'lib, Ozarbayjon teatr truppasi bilan uchrashgan. Bu truppaga Husain Arablinskiy boshchilik qilgan. U tatar teatrida ayollarning faoliyat kursatishiga yuqori baho berib, «buyuk qahramonlik» deya baholagan.

O'sha paytda Ozarbayjon teatr truppasida ayollar rolini erkaklar ijro etishgan. H. Arablinskiy Ozarbayjon va tatar teatrlari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlanishida

o'zining hissasini qo'shdi. «Nodir» spektaklida Nodirning xotini rolini 16 yoshli S. Izzatullina-Voljskaya o'ynagan bo'lib, bu roli uning hayotida o'chmas iz qoldirgan. O'sha kezlari «Sayyor» truppasida 2 nafar ayol bo'lib, Sohibjamol Izzatullina-Voljskaya va Zulayxo Bogdanovalar bor edi. 1910- yilning o'rtalariga kelib, «Sayyor» truppasida aktrisa ayollarning soni birmuncha ko'payib, Gulsum Bolgarskaya, Naima Tajirova, Nafiga Arapova, Fotima Ilskaya va Sara Baykina kabi aktrisalar safga qo'shilganlar. Ularning o'ynagan rollari tatar teatrining shuhratini yanada oshishiga sabab bo'lgan. S. Izzatullina-Voljskaya «Xo'jayin va g'ulom» spektaklida Bibijamol rolini o'ynagan. U o'zini zo'rlab boyga uzatmoqchi bo'lgan zulmkor otaga qarshi chiqa olgan qiz rolini ijro qilib, undagi jur'atlilik, mardlik va o'z baxti uchun kurashish kabi qirralarini mahorat bilan ochib bera olgan.

Tatariston teatr truppalari Turkistonga 1911- yildan boshlab tashrif buyurganlar. 1911- yili Ilyosbek Kudashev-Ashkazarskiy rahbarligidagi professional tatar «Sayyor» teatr truppasining Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Buxoroda bo'lishi ham o'lkada mahalliy teatrchilik ishlari rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. «Sayyor» teatr truppasi 1908- yilda Qozonda I. Ashkazarskiy, S. I. Voljskaya va A. Qoriyev tashabbuslari bilan tashkil topgan edi. «Sayyor» truppasi ta'sirida 1912- yilda Ufa tatarlari tomonidan «Nur» nomli teatr truppasi ham faoliyat ko'rsata boshlagan.

«Sayyor» truppasi 1911- yili Toshkent, Buxoro va Farg'ona vodiysi shaharlarida Aliasqar Kamolning «Baxtsiz yigit», «O'ynash», «Bizning shahar sirlari», «Dajjol», Is'hoq Bogdanovning «Kambag'allik ayb emas» nomli sahna asarlarini namoyish etgan. Oradan bir yil o'tib, taniqli tatar aktrisasi Sohibjamol Izzatullina Voljskaya Ufadan «Nur» nomli teatr guruhi bilan kelib, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Marv, Chorjo'y shaharlarida spektakllar namoyish etgan.

Asta sekin mahalliy aholining ham teatr san'atiga bo'lgan qiziqishi ortib borgan. 1914- yil 15 yanvarda Samarqandning Yangi shahar qismida o'zbek va tatar yosh taraqqiyparvarlari birgalikda o'zbekcha «Padarkush» va tatarcha «Oldaduk va oldanduk» nomli sahna asarlarini ijro etganlar. Spektakllarni tomosha qilishga kelganlar shu qadar ko'p bo'lgan-ki, biletlar avvaldan qimmat narxlarda sotilgan. 320 kishilik teatr zaliga qo'shimcha yana ellikta joy tayyorlangan. Ba'zilar o'z biletlarini ikki barobar qimmatiga sotib foydalanib qolganlar.

O'zbek xalqining asrlar davomida shakllanib kelgan milliy urf-odatlarini, qadriyatlarini va an'alarini saqlab kelayotgan maktab va madrasalarni asta-sekin tugatish va o'lkada ruslashtirish siyosatini olib bordi. Hatto milliy ziyolilar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablarini ham qattiq nazoratda ushlab turildi. Maktab rahbarlari bilan bir qatorda o'qituvchilar va o'qitiladigan darsliklar ham muntazam ravishda tekshirilib turildi.

Bu davrda Turkiston taraqqiyparvarlari maorif sohasida asosiy e'tiborni boshlang'ich ta'lim islohiga qaratdilar. Ularning ma'rifatparvarlik harakatlari zoe

ketmadi. Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablarida ta'lim olgan o'quvchilardan keyinchalik ilm-fan, texnika, adabiyot va ijtimoiy hayotning turli jabhalarida nom taratgan arboblari yetishib chiqdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ризаев Ш.Т. Ўзбек жади́д драматургиясининг шаклланиш манбалари. Филология фан. номз ... дисс. – Тошкент, 1995. – Б. 31.
2. Ризаев Ш.Саҳна маънавияти. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 88.